

նէ, ճարտար ու անխոնջ մշակութեամբ երկիրը պտղաբեր այգի մը փոխարկէ. և որ աւելի մեծն է՝ նախնի անշքացեալ փառքը պիտի զարթուցանէ նոր իշխանութիւն մը ձեւանալով: . . . և այլն և այլն:

ԼԱՄԱՐԴԻՆ

Ճանապարհորդորդիւն յԱրևելս:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊՕԼՍՈՅ

ՍԿԻՋԻՆ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Երկրագնտիս վրայ քանի մը տեղեր կան, որոնք իրենց բնական յատկութիւններովն բազմաթիւ ազգաց բնակութեանը կեդրոն, և մեծազօր իշխանութեց մայրաքաղաք եղած են: Տեղոյն կլիման առողջ և բարեխառն, ու երկիրը արգասաւոր ըլլալով, և ընդարձակ ու ապահով նաւահանգիստ ունենալով, որպէս զի հեռաւոր աշխարհներէ եկած նաւերը կարենան հոն պատրաստուիլ:

Ղանապարհորդ մը որ առջի անգամուն Սոփորի նեղուցը տեսնէ՝ հանդերձ իր ամփիթէատրոնի ձեւով գեղերովը, մզկիթներովը, բարձրածայր աշտարակներովը, վրաններովն, ու պալատներովը՝ որոնց պատերը արաբական նկարներով զարդարուած են, իսկ տանիքը ոսկւով ու պայծառութեամբ կը փալիւլին, ան պալատները՝ որ սուլդաններու ու անոնց ընտանեացը արքունաշէն բնակութիւններ եղած են. այս գերազանց տեսարանիս վրայ զարմացած կը մնայ և ուրախութեամբ մը սիրտը կը լեցուի: Բայցին առջևը կը տեսնէ արևելեան փառաւորութիւններն որ նախ-

կին քաղաքականութեան խանձարուրքը եղած են: Երկու կողմն ալ մարգարտազարդ գօտոյ մը պէս բոլորած կը տեսնէ զՍտամպուլ, զքաղաքն (սմանեան, զՍոստանդնուպօլիս, որ Բրևելեան կայսերութեան Նաբելոնն ու Բէհլեր եղաւ:

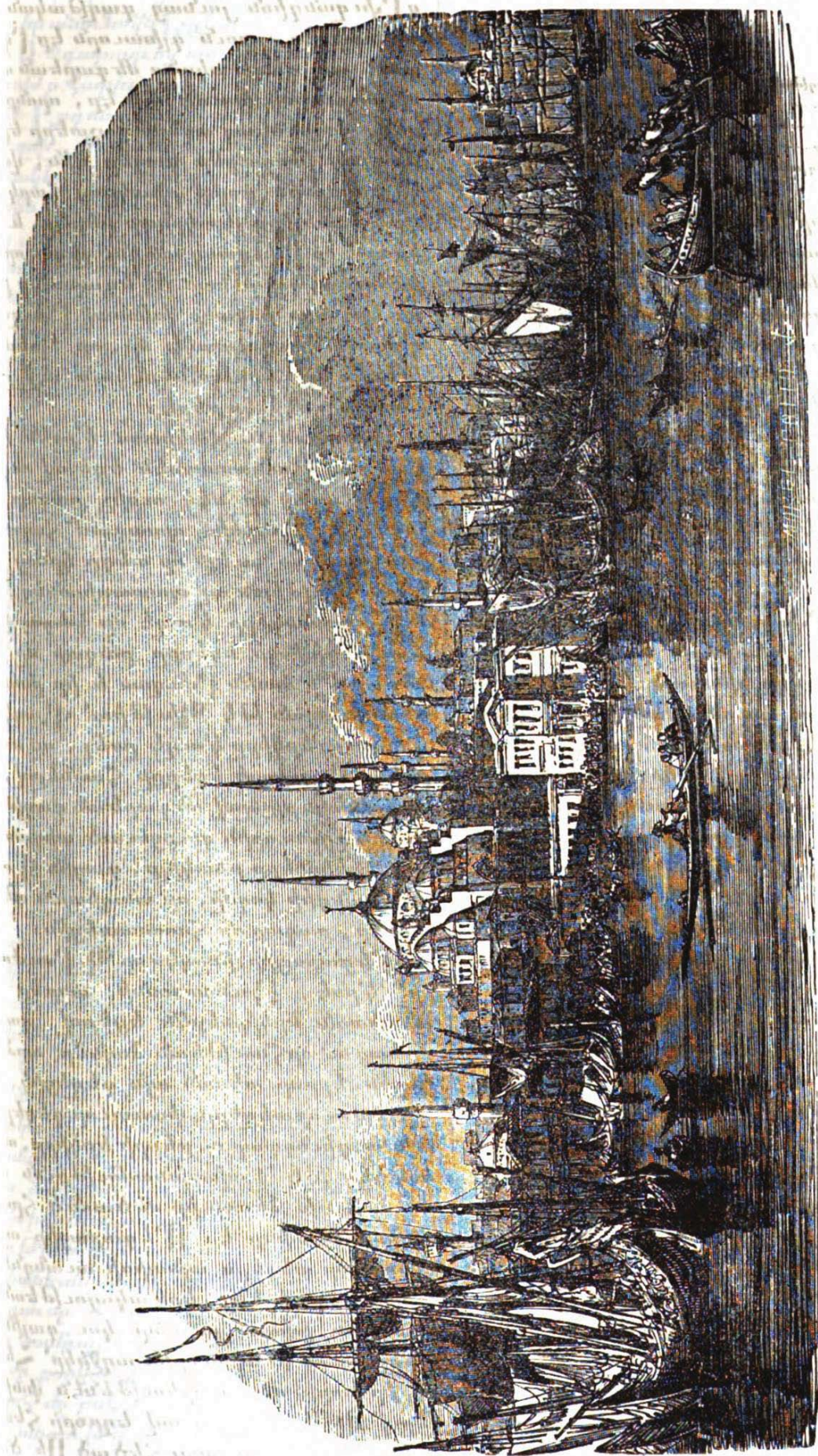
Սոստանդնուպօլսոյ անունը միայն՝ քրիստոնէութեան նախկին դարերէն սկսեալ՝ ամբողջ արևելեան պատմութիւնը կը բովանդակէ, զորն որ յաջորդաբար երեսուն կայսերք իբրև անգին գանձ մը պահեցին, և դարձեալ արևմտեան խաչակրաց առաջին հանգրստեան տեղն եղաւ. վերջապէս Սոստանդիանոսի անարժան յաջորդաց ձեռքէն Սէֆէմմէտ երկրորդին ձեռքն անցաւ:

Ինչպիսի փառաւոր յիշատակներ, զարմանալի դէպքեր, փառաց և թշուառութեց տեսարաններ չին երկայացընէր մեզի այս քաղքիս պատմութիւր, որ ըստ բաղդի՝ աշխարհիս մէկ խորշը զետեղուած, բայց իր ազդեցութիւնը հնուց ի վեր՝ ոչ միայն Եւրոպիոյ՝ այլ և բոլոր աշխարհիս վրայ ձգած է:

Ղարձեալ խել մը բազմաթիւ դարերէ ի վեր մինչև այսօրուան օրս ըստ քաղաքական նկատմանց ամենակարևոր կեդրոն մը սեպուած է Սոստանդնուպօլիս, և աշխարհիս հաւասարակշռութեանը միակ պատճառ: Բայ կարևոր համարուած հաւասարակշռութեանս համար չէր որ քիչ տարի առաջ տակն ու վրայ եղաւ Եւրոպիոյ խաղաղութիւր և բոլոր տէրութիւնք իրենց ուշադրութիւնը հոն գրաւեցին: Բրևելքն արևմտից հետ միացընող կէտն ըլլալով Սոստանդնուպօլիս, թէ արևելից և թէ արևմտից աչքերն իրեն վրայ կը քաշէ:

Բայպիսի բազմահոյլ դէպքերով ճոխացած քաղքիս պատմութիւր յուսանք որ մեր բարեսէր ընթերցողաց հաճոյ կ'անցնի, որոնցմէ շատը իրենց խանձարուրդն անոր պարիսպներուն մէջ դրուած կը գտնան, և անտարակոյս կ'ուզեն գիտնալ թէ ինչեր անցած է ան քաղքին մէջ՝ ուր հիմա իրենք կը բնակին:

Կոստանդնուպոլիս :

ԳԼՈՒԽ Ա.

Յունաց գաղթականի մը Բիւզանդիոնը հիմնարկելը. — Բիւզաս. — Բիւզանդիոնի աճումը. — Իշխանութիւնը. — Պաշարումը. — Պարսիկը. — Մակեդոնացիք. — Բիւզանդիոն գաշնակից Հռովմայ. — Կոստանդինոսի գահը Բիւզանդիոն փոխադրուելը:

Աշխարհքիս մէջ մեծ անուն ունեցող քաղաքաց ծագումը, ինչպէս նաև երևելի մարդկանց ծնունդը՝ մենք զարմանալեաց պայծառ քողովը կէս մը ծածկուած կը տեսնենք: Տկար և դիւրահաւատ բնութիւնն իսկ ամէն մեծամեծ բաներու սկիզբը գերբնական պատճառներու կ'ընծայէ: Տիտոս I իվիոսի ըսածին պէս, հիները ուզէր են մարդկային բաներն աստուածային գործոց հետ խառնել, որպէս զի իշխանութեանց ծագումը աւելի փառաւոր ու մեծարոյ երևցնեն:

Հին Բիւզանդիոնը, որ Կոստանդնուպօլսոյ հիմնական զարմանալի շէնքերուն տեղը շինուած էր, ինչպէս որ Ղիոնեսիոս պատմագիրը կ'ըսէ, հիմնարկեց Վրիստոսէ 656 տարի առաջ Բիւզաս անունով մէկը, որ մեգարեան գաղթականի մը գլխաւորն էր: Բայց այլ և այլ պատմագրութեանց մէջ այս Բիւզասայ պատմութիւնը շատ փոփոխութիւններ կրած է: Պատմագիրներէն ոմանք իրեն հայր զՊոսիդոն կը դռնեն, իսկ մայր՝ զԼորոէս, Լրամագդայ և Խոսի աղջիկը. իսկ անունը իր Բիւզանդիա դայեկին անունէն կը հանեն: Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ ասիկայ (Թրակիոյ) Թագաւոր մըն էր, որ Պարպիսի՝ Հելլեսպոնտի իշխանին Բիւզալիա անունով աղջկանը հետ ամուսնացաւ. կ'աւելցնեն նաև թէ այս իշխանուհին իր հօրը հաւանութեամբը քաղքի մը հիմունքը ձգեց, զոր Բիւզաս իր անուամբը յորջորջեց:

Բայց արևելեան տարեգրութիւններէն դուրս հանելով դիցաբանութեան բանաստեղծական դէպքերը, պէտք է ենթադրենք միաբան պատմագրացի Լուքիոսի Սարկելիսեայ, Վելիոսի, Կոստանդինի և Պերփեռութենի, որ

զԲիւզանդիոն յունաց գաղթական սը հիմնարկեց, որուն գլխաւորն էր Բիւզաս. այս գաղթականս մեգարեան պատերազմողաց խումբ մըն էր, որոնք իրենց հայրենեաց ամայի դաշտերը երեսի վրայ թողուցեր գացեր էին, վասն զի երկիրն ինքն ինքն բնակչաց հարկ եղած ուտելիքը չէր կրնար բերել. և աս իրաւ է որ Բիւզանդիոն ինչ լեզու որ կը խօսուէր, նոյնը նաև Սեգարա կը խօսուէր, զոր կրնանք իմանալ Բիւզանդացւոց հրովարտակէ մը, որ Ղիեմոս թէնէս իր ճառերէն մէկուն մէջ ըստ բնագրին մէջ կը բերէ:

Ստրաբոն և Տակիտոս կ'ըսեն թէ Բիւզաս Յունաստանէն ելլելով ուզեց հեռու տեղ մը մէկ ուրիշ քաղաք մը շինել, և Ղիեքիս պատգամ հարցուց թէ արդեօք աւելի ո՞ր տեղը կրնայ շինել: Պիլթիան ալ պատասխանեց թէ “Ղակատագիրը կ'ուզէ որ Էպօս քաղաքի գերմանցի եղբրքը քաղաք մը շինես”, և Լուքիոս աստէն Բիւզաս և իր ընկերներն իմացան թէ Պիլթիա՝ Վաղկեդոնացւոց երկիրը կ'ուզէ ըսել, ու նախ իրենք Սոփորի եղբրքը հասնելով, և ձեռքերնին ըլլալով մեգարեան գաղթականին գլխաւորին զուրցուած արգասաւոր երկիրները բնակիլը, գացին Սոփորի անդիի կողմը, որ անպիտան տեղ մըն էր, քաղաք մը հաստատեցին:

Սեգարացիք, ինչպէս որ Պ. Ռուփուլա կ'ըսէ, Յունաստանի անբեր և անպիտան երկիրներէն ելլելով, զարմանաց ու օրհնութեան ձայներ արձակեցին, երբոր տեսան այն գեղեցիկ ու արգասաւոր տեղերը, փառաւոր գեղերն, այն արդիւնարար ու բերրի երկիրը, ուր կարծես թէ Վախախնամութիւնն աւատաբաշխ ձեռք իր մեծամեծ հրաշալիքը թափեր է: Սեգարացիք այս փառաւոր տեղերս այնպիսի աւանդներ գտան, որ իրենց երևակայութեանը և մտքին խիստ յարմար կու գային: Թեբացւոց Թագաւորին աղջիկը՝ Հելլէն, իր խորթ մօրը բարկութեանէն փախչելով Փրիքսոս անունով եղբօրը հետ, ոսկեգեղմն խոյին վրայ հեծած Սև ծո-

վուն նեղուցն անցաւ, և իր խղզուած տեղը իր անունովն լըլեսպոնտոս ըսուեցաւ: Սեգարացոց աս տեղերս հասնէն եօթը հարիւր տարի առաջ, ամենէն առաջ լըգոնաւորդներն եղան որ ոսկեգեղմը փնտրուելու երթալով՝ համարձակեցան չարագործ աստուածոց ձեռքին տակ եղած Սոսիորի ափունքն ելլալ, և լաքսինեան վտանգաւոր ծոցէն նաւով անցնիլ, որուն անունն իսկ միայն մըրիկ կը գուշակէր:

Սոսիորի ասիական ափանցը վրայ Պոդիւքս զԼիկոս Բիւթանիոյ թագաւորն սպաննեց, որ Յասոնին և իր ընկերացը թող չէր տար անցնելու: Լըգոնաւորդք այս յաղթանակը անմահացնելու համար, տաճար մը շինեցին և Յունաստանի խնամակալ աստուածներէն մէկուն ընծայեցին: Լոյն տեղերն էր նաև թեաւոր հրէշներէն չարչարուած մեղապարտ ու եղկելոցն Փիւնեսի պալատը, զորն որ վերջը լըգոնաւորդք այն հրէշներուն ձեռքէն խալըսեցին:

Երանց վրայ շինուած քաղմաթիւքաւութեան խորաններէն կ'իմացուէր ան ատենի Յոյն նաւորդաց ջերմեռանդութիւնը, և լաքսինեան Պոնտոսին մորկածուփ ալիքներէն ունեցած վախերնին: Սը ծովուն բերնին մօտիկ եղած ժայռերը, ջրին բարձրանալուն համեմատ, միակերպ մէյ մը կ'երևնային մէյ մը կը ծածկուէին. անոր համար հին բանաստեղծները կ'ըսէին թէ այս սեպաձև ժայռերը ուղածնուն պէս կը շարժին, կամ Պոսիդոնի հրամանաւը տեղերնին կը փոխեն:

Նիկէ քիչ մը անդին, լերան մը վրայ լըրամազդայ հուշակաւոր մեհեանը կար, որուն ճակտին վրայ ասանկ արձանադրութիւն մը գրուած էր. «Լըրամազդը օգնութիւն կանչող նաւուղիղը, որ դէպի Լիանեան ապառաժները կամ վրտանգաւոր ժայռերով լեցուն լագեան ծովը ճամբայ կ'ընէ, անպնաս կը նաւէ՝ թէ որ քամիներու տնօրէն աստուծոյն ալ զոհ մը ընէ»:

Լանդութեամբ կը յիշատակուէր

Լիկոսի հոն թագաւորելը, որ Լետայի որդին ըմբշամարտութեան հրաւիրեց. կը յիշատակուէր նաև քաջն Լէանդրոս, որ լողալով Սոսիորի նեղուցն անցաւ, որ երթայ իր չերով սիրականին գիրկն իյնայ: Լոյն ջրանցքը, ուսկից լաքսինեան Պոնտոսը երագ ընթացքով մը Սիջերկրական ծովը կը թափէր, արդէն իսկ Սոսիորի նեղուց կը կոչուէր, և հնոց պատմութեանցը ու առասպելներուն մէջ շատ նշանաւոր սեպուած էր:

Սեգարացիք երկրիս այս խորշին մէջ եղած տեսարանաց դեղեցկութիւնը, ապահովութիւնը և հարստութիւնը տեսնելով, հոն գացին հաստատուեցան. քայց ինչպէս որ հին ատեն մեծամեծ քաղաքաց ծագումը հրաշքով մը եղած կը սեպէին, այսպէս նաև առասպել մը հնարեցին թէ Բիւզաս Վելփեան Պիւթիային խորհուրդ հարցնելով, Վադկեդոնի կամ Կորայ եգերքներուն դիմացը քաղքին տեղը որոշեր է:

Լասեբիոս կ'ըսէ թէ, քաղքին հիմնարկութիւնը երեսներորդ Ոլիմպիագին երրորդ տարին եղաւ, այսինքն Վրիստոսէ 658 տարի առաջ: Օոսիմոս պատմագիրն երկայն բարակ այլ և այլ դիցաբանական աւանդութիւններ կը յիշատակէ. նաև Լըրիթրէա սիբիլային մէկ պատգամը մէջ կը բերէ, որուն մէջ կայ թէ Բիւզանդիոնի պարիսպներն աստուածները շինեցին: Բիւզանդացիք ալ համոզուած էին թէ Բիւզաս իր հիմնարկած քաղաքը շինելու ատեն, Պոսիդոն և Լպոլոն եկան օգնեցին իրեն:

Սեգարացիք հազիւ թէ Սոսիորի մէջ հաստատուեցան, Բիւզանդիոն Սիջերկրական ծովուն լըլեսպոնտոսի ու լաքսինեան Պոնտոսի վաճառականութեան կեդրոնն եղաւ: Երբ ջրանկութիւնը, և մանաւանդ այսպէս շուտով մեծնալը, մերձակայ ազգաց նախանձր շարժեց ու զիրենք վարհուրեցուց: Եւ իրօք Բիւզանդացիք տէր ըլլալով Սոսիորի նեղուցին ու լըլեսպոնտոսի, կըրնային ուղածնուն պէս

մարդաշատ քաղքին այս երկու դռները բանալ վաճառական նաւերու, և թըշ նամեաց դէմ գոյել: Եւքսինեան Պոնտոսի մէջ եղած ծովու հէններն որ երկարատենէ՛ի վեր Սիջերկրականի մէջ ասպատակութիւններ կ'ընէին, այս հաստատուն պատնէշիս ձեռքովը բռնուեցան ու իրենց աւազակութիւններնէն դադրեցան:

Եւդուարդ Սիպպիոն իր հռովմական կայսերութե իյնալուն պատմութեք մէջ կ'ըսէ թէ երբոր Սոփորի և Ելլեսպոնտոսի դռներն գոյուեցան, Բիւզանդիոն ամենևին նեղութեան մէջ չինկաւ: Եւրաքորայի ուտելիքները, շուայլութիւնն ու հարստութիւնը առատապէս այն ընդարձակածաւալ քաղքին մէջ կը գտնուէին: Սաքմարայի ծովը միշտ նշանաւոր եղած էր իր առատ ու քաղցրահամ ձկներովը. սովորաբար ամէն տարի նոյն եղանակին կ'երթային, և առանց ճարտարութի մը բանեցնելու և գրեթէ անաշխատ առատ ձուկ կը հանէին: Եւրենեղուցը վաճառականութեան համար կը բացուէր, Եւքսինեան Պոնտոսէն ու Սիջերկրականէն հիւսիսային ու հարաւային կողմի ամէն տեաակ բերքերը ներս կը մտնային:

Սեգարեան գաղթականին ասանկ յառաջադիմութիւնը (Վրակիոյ ազգաց վրայ վախ մը ձգեց: Եսիքիոս պատմագիրը կ'ըսէ թէ՝ հենէնս թագաւորը Բիւզանդիոնի ինչուան դռներուն քով եկաւ ու զԲիւզաս մեհամարտութեան կանչեց: Եւրենիւղ մեգարացին հաւանեցաւ, ու բարբարոս թագաւորը բռնեց սպաննեց, որուն մահուան լուրը բոլոր մերձակայ կողմերը տարածուեցաւ: Սիլլրիս Սիւլթանոյ թագաւորն ալ Ղանուբը անցնելով, եկաւ Բիւզանդիոնը պաշարեց. Բիւզանդացիք կատաղաբար դէմ դրին. իսկ թշնամիք շատ անգամ յարձակեցան, անանկ որ Բիւզանդացիք կէս մը թշնամիէն ջարդուելով կէս մըն ալ սովին պատճառաւ սկըսան տկարանալ. բայց վերջապէս Բիւզասայ Բիւզալիա կնկանը ձեռքով քաղաքը խալեցաւ:

Եւ պատմեն, կ'ըսէ Եսիքիոս, թէ Բիւզալիա շատ մը օձ բռնել տուաւ և հրաման հանեց որ զանոնք նետի պէս թշնամւոյն վրայ նետեն. այս բանէս Սիւլթանոյն այնպէս զարհուրեցան որ մէկէն ձգեցին փախան, մտքերնին դնելով որ Բիւզանդիոնի վրայ աստուածոյ մասնաւոր ինամքը կայ: Եւ նոյն պատմագիրը կ'աւելցնէ թէ, այս դիպուածէն վերջը Բիւզանդացիք քաղքին պատուարներուն մօտիկ գտած օձերնին չէին սպաններ:

Բիւզանդացիք ասկէ վերջը քանի մը տարի խաղաղութեամբ անցուցին, և քաղաքնին աւելի մեծցնելու և վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու ետեէ եղան: Եւ այց մէյմն ալ Սոփորի ափունքներէն մէկ ուրիշ մեգարացի գաղթական մըն ալ նոյն տեղը գալով խաղաղութիւնը վերցուեցաւ մէջ տեղէն: Եւ նոյն գլխաւորն էր Բիւզասայ եղբայրը Սորոմայոս: Եւ նոյն պատմագիրը Սեգարայէն դէպ ի Սոփոր եկան, և իրենց լրտեսներովն իմանալով որ Բիւզանդացիք զինաւորուած՝ երկրին աւելի խորերը պիտի երթան, մէկէն քաղաքը մտան և նաւահանգստին մօտիկ եղած տեղերուն բոլոր տիրեցին: Եւ դիպուածիս մէջ ալ Բիւզասայ կիւնը քաջարին Բիւզալիա դիւցազնական արութեամբ մը իր անունը անմահացուց: Եւ նոյն կանայքը ժողովեց, և իրենց խրախուսական բան մը խօսելով, ինքն անոնց գլուխ կեցաւ, և թշնամիքն ինչուան ծովեզերքը վերնտեց, որոնք հազիւ կրրցան նաւ մտնալ ու փախչիլ: Եւ կէս վերջը նոյն նաւահանգիստը ծաղիւսեցաւ, որ բանաստեղծական և սրտաշարժ անուն մըն է. և ասով Բիւզանդացւոց մէջ անջինջ մնաց իրենց կանանց ըրած քաջութեան յիշատակը:

Սոսիմոս կ'ըսէ թէ, Բիւզաս մահուանէն քիչ առաջ, փառաց ու երջանկութեան ծայրն հասած, երազ մը տեսաւ որուն մէջ աստուածները ցուցնին իրեն քաղքին հանդերձեալ փառաւոր վիճակը, որուն գլխաւոր ու հիմնադիրը

զինքը կը ճանչնային : Ս՛եռաւ Ռիւզաս գերազանց արդարութեան ու քաջութեան համբաւ թողլով :

Վաղքին իշխանութիւնը ռամկապետական էր , ինչպէս նաև հին Յունաստանի մէջ , և փոքր Ռսիոյ քանի մը տեղեր , ուր որ այլ և այլ միջոց Ռիւֆայէն , իէփիսէն ու լարոտասէն գաղթականներ եկեր բնակեր էին : Երբոր Ռիւզաս մեռաւ , խռովութիւն մըն է փրթաւ մէջ տեղը , և ասոր պատճառը քաղքին գրեթե խաւորներն էին որոնք հպարտութեւ լեցուած հասարակապետութեան գլուխ կենալ կ'ուզէին : Եղած շփոթութեանց պատճառաւ վախ կար որ մերձակայ ազգերը քաղաքը վտանգի մէջ ձգեն որոնք ալ Ռիւզասայ անունէն վախնալու բան չունէին :

Ռսն միջոցին որ ժողովուրդը վառուած էր , և կուսակցութիւնք ոտք ելած էին , ծերակոյտը ջանաց բաները կարգի դնել . և հրովարտակ հանեց թէ զօրավար՝ Վինիաս Վաղկեդոնացի իշխանը պիտի ըլլայ :

Երբ ժողովուրդը հասարակաց հրապարակը ժողովուած կեցեր էր , ծերակոտին նախագահը ասանկ խօսեցաւ . “Ս՛վ Ռիւզանդացիք , Ս՛արմարայի , Թրակիոյ , և Սկիւթիոյ բարբարոս ազգերը մեզի դէմ պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնեն . Ռիւզասայ մահումբը նոր համարձակութիւն մը առեր են : Վիւաւոր մը ընտրեցինք ձեզի , որ զօրավար ըլլալու և զձեզ պաշտպանելու արժանաւոր անձ մըն է : Ուրեմն կառաջարկենք ձեզի որ հրովարտակը հաստատէք , ու զՎինիաս Վաղկեդոնի իշխանը մեր հասարակապետութեւ գլուխ ընտրէք : Ինքն ալ մեզի պէս մեղարացի է , և Սորոմնի աւարառութե միջոցը իր լաւութեանը մեծամեծ նշաններ տուած է : ” Եւ ատեն ժողովուրդը մեծաձայն զՎինիաս ընտրեց , որ երկու օրէն վերջը եկաւ ու զօրավարութեան պաշտօնն ընդունեցաւ :

Հին պատմագրացմէ այս ժամանակիս Ռիւզանդացոց վիճակին վրայ ամենևին տեղեկութիւն մը չունինք , գրոց

կորսուելուն պատճառաւ , որոնց մեծ մասը ( )մար ամիրայետը Ռեքսանդրիոյ գրատունն այրելով փճացուց , որով գրեթէ Ռիւզանդացոց երկու հարիւր տարուան պատմութիւնը կը պակսի :

Ռայց վերջապէս Ռիւզանդիոնը զգալի կերպով ընդարձակեցաւ . պարիսպը ամբողջ քառակուսի խոշոր քարերով շինած ու այնպէս իրարու յարմարցուած էր , որ կարծես թէ ամբողջ մէկ կտոր քարէ շինուած է . քաղքին մէջ կար վարժարան մը , թէատրոն , տաճարներ , ու Ռիւզասայ գեղեցիկ արձան մը . նոյն պէս հարուստ և զօրաւոր ժողովրդեան մը ամէն հարկաւոր եղած բաները կը գտնուէին :

Ռիւզանդացիք ընդարձակ տեղ մը կը ժողովուէին , ուր որ ինչուան պատերազմ ալ կըրնար ըլլուիլ , և ուզածնուն պէս ծերակոտին հրովարտակները կը մերժէին կամ կը հաստատէին : Վործնական իշխանութիւնը գլխաւորին ձեռքն էր . բայց կրնար նաև ծերակոյտն հրովարտակով և ժողովուրդը քուէով իրեն առաջարկութիւնները ընդունիլ : Ռիւտուն ճանսպարհորդ մը կ'ըսէ թէ , այս բանս Յունաստանի շատ քաղաքներուն մէջ աչքիս զարկած է . և շատ անգամ յիշեցի Ռնաքարսեայ Սոլոնի ըսած այս խօսքը թէ “Ձեր մէջը իմաստունները կը քննեն , և խենթերը կը հաստատեն : ”

Ռիւզանդացիք իրենց ազատութիւնը և անկախութիւնը ինչուան Վարէհ Ստասպեանին միջոցը կըրցան սոհէլ , այսինքն ինչուան Վրիստոսէ 430 տարի առաջ : Ուրան Ռսիոյ ծովեզերքին նախարարը կամ իշխանը , նախ Վաղկեդոնի տիրեց . վերջն եկաւ Ռիւզանդիոնը պաշարեց , ու ինչպէս որ լուստաքէոս իր Վինիասիոս Ռիւզանդացոյն մեկնութեանը մէջ կ'ըսէ , ալ աս անգամ Ռիւզանդացիք ան ահագին բանակին դիմացը չկրցան դիմանալ : Վիշ մը ատենէն վերջը Յոնիայիք նախարարներէն ապստամբեցան , և Պարսից իշխանութենէն խալսելով , բանակով

մը Լլլէսպոնտի վրայ եկան։ Լն ատեն նաև Ռիւզանդացիք ու իրենց մերձաւորները, այսինքն Վաղկեդոնացիք, և Սոփորի և Սարմարայի շրջակայ ազգերն իրենց ազատութիւնը ձեռք կրցան բերել։ Լայց աս ազատութիւնը շատ երկայն չտևեց։ Յոնիացիք Պարսիկներէն սաստիկ ջարդ մը կերան, և Ռիւզանդացիք նորէն գերութեան տակ ինկան։

Երրորդոս կ'ըսէ թէ, աս ատեններս Վսերքսէս տեսնելով որ Սոփորի նեղուցին երկայնութիւնը հինգ հարիւր քայլ է, ուզեց այս երկու եզերքներուն վրայ փայտէ կամուրջ մը ձգել։ Ս երջը երկու քարէ սիւներու վրայ յունաւէն և ասորերէն գրելով իր հպատակ ազգաց անունը, և թէ ցամաքի ու թէ ծովի վրայ ունեցած ամբաւ զօրութիւնը պատկերը փորել տուաւ։ Ետեն անցնելով Ռիւզանդացիք ան սիւները քաղաքը տարին, ու իրենց խնամակալ աստուածներուն բազիններուն գործածեցին։

Ե երկրորդ գերութենէս քսանըվեց տարի վերջը, Վսերքսէս Յունաց դէմ պատերազմ բանալով, նաւակներու վրայ այն կամուրջը շինեց իր զօրքերն անցընելու համար։ Լայց ամբողջ Եւրոպան ծանր հարստահարութիւններով նուաճելէն վերջը՝ Սալամինայի ու Պլատեայի պատերազմներուն մէջ յաղթուելով բանակը կորսնցուց, և սիրտը դողի մէջ՝ որ չըլլայ թէ ունեցած երկիրներն ալ կորսնցնէ, գրեթէ մինակ՝ անցաւ գնաց Լլլէսպոնտոսէն։

Վսերքսէսի յաղթուելուն լուրը արևելեան Եւրոպիոյ ամէն կողմերը տարածուեցաւ։ Պաւսանիաս Սպարտայի թագաւորը խրկուեցաւ յիսուննաւով, որոնցմէ քսանը Պելոպոնեսացւոցն էր, ու երեսունը Լլլէնացւոց, որ երթայ Ռիւզանդիոնը պաշարէ։ Հետը միացան նաև Պարսից թշնամի ազգերը, որով Պաւսանիաս դիւրաւ կրցաւ քաղաքին տիրել, ու Վսերքսէսի նախարարները վռնտել։ Պիւրինեի կ'ըսէ թէ, այս յաղթութիւնս Յուստինոս

պատմագիրը մեծ սխալմունքի մը մէջ ձգեց։ Վասն զի կ'ըսէ որ Պաւսանիաս եղաւ Ռիւզանդիոնի հիմնադիրը, որ երկու դարէ 'ի վեր արդէն մեծապէս սլայծառացած էր։

Պաւսանիաս Ռիւզանդիոնի առմամբ ըր գոհ չըլլալով, ուզեց նաև Լակեդեմոնիան՝ իր հայրենիքը այս յաղթութեան արգասիքովը ձոխացընել։ Լլլէնացիք որ պաշարման մէջ մասն ունէին, սպարտացի զօրավարին այս մտածութեանը վրայ շատ բարկացան։ Պերիկլէս շատ մը նաւերով եկաւ Լակեդեմոնացիքը վռնտեց, որոնք մէկէն Ռիւզանդիոնի տիրեցին ու իշխանութիւնը Լլլէարքոսի ձեռքը տուին։

Լլլիբիադ աթենացին յանձն առաւ նորէն քաղաքն առնելու, զոր իր գեղեցիկ դրքին ու հարստութեանցը համար Յունաստանի ժողովուրդները իրենց սեփականել կ'ուզէին։ Երբոր լրտեսներն իրեն իմացուցին որ Լլլէարքոս գացեր է Լաւնաբազ նախարարին՝ որպէս զի իրմէ նաւ շինելու և զինուորաց վճարելու համար ստակ ուզէ, մէկէն գնաց քաղաքը պաշարեց։ Սպարտացիք ամենայն կերպով դէմ դրին. ան ատեն Լլլիբիադ միտքը դրաւ որ խորամանկութեամբ իր ուղածը կատարէ։

Պլուտարքոս կ'ըսէ թէ, Լլլիբիադ՝ Լնաքսիլայոսէն, Լիգուրկոսէն և ուրիշ քանի մը բիւզանդացիներէ ծածուկ խօսք առաւ որ քաղաքն իր ձեռքը տան, բայց այս պայմանաւ որ ամենեւին աւարառութիւն չընէ. աս որ եղաւ, մէկէն ձայն հանեց թէ Յոնիոյ մէջ խռովութիւն կայ, ու ինքն ալ հոն պիտի երթայ։ Յորեկը նաւերով ձամբայ ելաւ, և զիշերը հոն հասաւ, և բոլոր զինուորներովը ծովեզերքն իջնելով, քաղաքին պարիսպներուն մօտիկցաւ ու գրեթէ երկու ժամ անանկ կեցաւ։ Են միջոցին որ նաւերը սկսան նաւահանգիստը մրտնալ, Լլլիբիադի զօրքերը գոռում գոչումով պահապաններուն վրայ յարձրկեցան։ Ռիւզանդացիք այս յանկարծական յարձակմունքէն շփոթած մնացին. ան ատեն որոնք որ խօսք դրած էին Լլլէ

կիրիադին հետ, զինքն ընդունեցան, մինչդեռ բոլոր ժողովուրդը դէպ 'ի դուռը կը վազէր: Հոն սաստիկ պատերազմ եղաւ. վասն զի քաղքին մէջ որչափ որ Պէլոպոնեսացի, Բիովտացի ու Սէֆարացի կար՝ Լթենացիքը որ ցամաք ելեր էին՝ բոլոր վնասեցին ու զիրենք ետ քաշուելու ստիպեցին, վերջը քաղքին մէջ մտնողներուն հետ սկսան կռուիլ. պատերազմը խիստ սաստիկ եղաւ, ու երկայն ատեն յաղթութիւնը անորոշ մնաց, բայց վերջապէս Լթենացիք յաղթեցին:

Պատերազմէն վերջը Լթենացիք Բիւզանդացոցմէ մէկն ալ չի մեռուցին ու քաղքէն չի վնասեցին, և Լկիրիադին խօսք որ տուեր էր հաստատուն պահեց: Իսկ երբոր հարկաւոր գործողութեանց համար և կէս մըն ալ իր ամբարտաւանութենէն շարժած՝ Յունաստան գնաց, Բիւզանդիոյ կառավարութիւնը իր տեղակալներէն մէկուն յանձնեց: Իրեն երթալէն երկու ամիս վերջը, Իլսամհրոս Սպարտայի ծովակալը՝ Լլէսպոնտի մէջ Լթենացոց նաւերուն վրայ հասաւ ու լաւ ջարդ մը տուաւ, վերջը դէպ 'ի Բիւզանդիոյ ու Վադկեդոնի վրայ գնաց, որոնք մէկէն դռները բացին: Բիւզանդացոցմէ որոնք որ քաղաքը Լկիրիադին ձեռքը տուեր էին՝ Լթէնք փախան, բաց 'ի Նաքսիլայոսէն, զոր Լակեդեմոնիա խրկեցին, և հոն դատաստանի կանչեցին:

Նաքսիլայոս դատաւորներուն ասանկ ըսաւ. “Լը խոստովանիմ որ ես ալ Լթենացի զօրավարին հետ դաշնադրութիւն ըրի. վասն զի տեսնելով որ հայրենիքս այնպիսի վիճակի մը մէջ ինկեր էր, որ դրսէն չէր կրնար բան մը ընդունիլ, և եղած քիչ մը ցորենը օտար զինուորները կը գործածէին, որով և Լթենացիք սովէն կը մեռնէին. ան ատեն ուզեցի Լթենացւոց հետ վաճառականութիւն ընել, որպէս զի հայրենակիցքս խեղճութեամբ չի մեռնին. և այս բանիս մէջ Լակեդեմոնացւոց առաքինի մարդկանց խրատին հետեցայ, որոնք համո-

զուած են որ հայրենեաց բարիք ընելէն աւելի գեղեցիկ ու արդար բան չիկայ”:

Նաքսիլայոս արդարացաւ և ազատաբար կրցաւ Բիւզանդիոն մտնել. և նոյն միջոցը քաղքին գլխաւորը Սքենելոս՝ Իլսամհրոսի տեղակալներէն մէկն էր. ասոր յաջորդեց Ալէանդրոս, որուն անունը անմահացաւ մէկ դէպքով մը, որ Յունաց պատմութեան նշանաւոր անցքերէն մէկն է:

Ն միջոցին որ ինքը Բիւզանդիոյ իշխանն էր, Վսենոփոն՝ տասը հազար Յունաց գլուխ կեցած հանդիսաւոր կերպով եկաւ քաղաքը մտաւ: Ալէանդրոս երբոր իմացաւ որ կու գան, դիմացնին գնաց ուրախակցութիւն ընելու և իրենց ամէն պէտք եղած օգնութիւնը տալու համար: Բայց երբոր քովերնին գընաց՝ զօրաց մէջ շփոթութիւն մըն է ելաւ և ստիպեցին զինքը որ ետ դառնայ: Ալէանդրոս այս բանիս վրայ տրժգոհալով և արդէն Լքասիա զօրավարին դէմ ըլլալով որ Վսենոփոնի խիստ բարեկամ էր, ուզեց որ թշնամին ձեռքը տան. բայց վերջապէս Վսենոփոնի խելացի հնարքովը վէճը դադրեցաւ, և երրորդ օրը Յոյնք Բիւզանդիոն մտան:

Բայց Նաքսիլիս լակեդեմոնացի զօրավարը՝ քանի մը օրէն վերջը իբրեւ թէ ուզելով զօրաց հանդէս մը ընել՝ զիրենք քաղքէն դուրս հանեց. երբոր իրիկունը ուզեցին ներս մտնել՝ դիմացնին դռները գոցեցին: Ն ատեն Վսենոփոնի ընկերները սկսան պոռալ թէ “( ) մեզ բարբարոսաց ձեռքը տալ կ'ուզեն. իրենց անուանը անարժան Յոյներ՝ ուզեցին զմեզ խաբէութեամբ վնասել, բայց մենք բռնի ներս պիտի մտնենք”:

Ն ըսելով ոմանք դէպ 'ի դուռը վազեցին. իսկ որոնք որ ներս մնացեր էին՝ տապաւնեցան սկսան դռները կոտորել: Վսենոփոն աս բանս իմանալով և վախնալով ալ որ չըլլայ թէ զինուորներն աւարառութեան սկսին, մէկէն վազեց եկաւ. քաղաքացիք տներնուն մէջ պահուրտած էին, ոմանք ալ կը փախչէին, մոքերնին դնելով որ տասը հազար Յոյնք քաղաքը պիտի աւերշտրկեն:

Օ ինուորները Վսենոփոնի չորս կողմը առին . ան ալ գէնքերնին վար առնել տուաւ , և ըսաւ որ « Եթէ բռնութեան ձեռք զարնելու ըլլաք , պէտք է Լակեդեմոնացոյցմէ վախնաք , որ Յունաստանի զօրաւորագոյն ազգն է : » Երջը զիրենք յորդորեց որ թշնամութեան խորհուրդները մէկգի թողուն : Ետքը շուտ մը Բնաքսիբիս զօրավարին պատգամաւորներ խրկեց . ան ալ խոստացաւ որ ծերակուտին գրէ ու աղաչէ որ Յոյները հաշտեցնեն : Բնատեն զօրքը քաղքէն ելաւ , ու Բնաքսիբիս մէկէն դռները գոցել տուաւ ու հրատարակեց որ զինուորներէն ո՛վ որ քաղաքը մնայ , իբրեւ գերի պիտի ծախուի : Եւ ասիկայ պարզ սպառնալիք մը չէր , վասն զի Բրիստարքոս՝ Լէանդրի յաջորդը , Վսենոփոնի ընկերներէն չորս հարիւրի չափ ծախեց :

Բայտ դիպուածէն քանի մը տարի վերջը , Տրասիբուլոս Լթենացին Բիւզանդիոյ տիրեց , ու Լակեդեմոնացւոց ազդեցութիւնը վերցնելով , Յունաստանի պէս ռամկապետութիւն հաստատեց : Բայց քաղաքացիք քառառապետի մը իշխանութեան տակ մնացին , որուն Երոֆէմն կ'ըսէին . ասիկայ հռովմայեցւոց կայսերաց միջոցն ալ կար :

Իսկ Փիլիպպոս՝ Մակեդոնիոյ թագաւորը , միտքը դրած ըլլալով որ Լթենացւոց երկիրներուն տիրէ , նախ Մարմարայի գլխաւոր քաղաքները նուաճելու ետեւէ եղաւ , և ուզելով խաբէութեամբ Բիւզանդիոնը առնել , որուն գեղեցիկ գիրքը իր զօրութեանը ամենայն կերպով կրնար նպաստաւորել , լրտեսներու ձեռքով ընծաներ խաւրեց . բայց անոնք բոլորովին մերժեցին : Փիլիպպոս գիտնալով որ քաղքին իշխանին ձեռքով՝ Սև ծովէն ու Ելլեսպոնտոսէն եկած քաղաքացւոց ապրուստը արգիւելով՝ կրնայ քաղաքը սովի մէջ ձգել , նախ ուզեց վաճառականութիւն ընելով Բիւզանդացւոց հետ դաշնակցութիւն ընել . բայց իրենք չուզեցին այնպիսի իշխանի մը հետ վերաբերութիւն ունենալ : Բնատեն ուրիշ հնարքներու

ձեռք զարկաւ : Բմրող զօրքովը պարիսպներուն մօտեցաւ , ու հոն բանակը դրաւ . քաղքին մէջ իրեն համախոհ կուսակցութիւն մը կար , որոնց գլխաւորն էր Պիւթոն ճարտասանը : Բոնք նշանով մը քաղքին դռները պիտի բանային : Բայց բանը իմացուելով , Պիւթոն դատաստանի կանչուեցաւ , բայց Փիլիպպոսի համբաւովը ու պարգևներովն արդարացաւ :

Կը շարունակուի :

Պոսքէ Մարաշախտը .

Եթ յեղափոխութեանց առիթ է իրաւցնէ պատերազմը , և կամ այսպէս ըսենք աշխարհիս վրայ մարդկային ամենամեծ ձեռնարկութիւններէն մէկն է , ուր յայտ յանդիման կը ցոլանայ ամբողջ ազգի մը բարոյական զօրութիւնն ու հանձարը որ անկիման ու բարձրութեան ամենահաւաստի ցոյցն է : Բգգ մը որչափ զօրաւոր ալ ըլլայ յինքեան՝ սակայն միշտ կարօտ է զօրաւոր նեցուկներու որոնք իբրեւ գործիք մը ամենուն կողմանէ կը գործեն : Բայց զօրավարն որչափ որ իր հայրենեացն իրաւացի յարգն ու պատիւը ստանայ , բայց ան ալ միշտ հայրենեաց կը կարօտի՝ ինչպէս որ գլուխ մը առանց մարմնոյ ոչինչ է :

Պատերազմական ոգին որ ներկայ դարուս մէջ մեծ տէրութեանց գլխաւոր զբաղմունքն է , այս արուեստիս մէջ՝ յորում շատ կատարելութիւններ կը պահանջուին , անուանի և կտրիճ անձինքներ կ'ընծայէ ապագայից՝ ինչպէս նախնիք մեզի : Բաղդիա որ հնուց 'ի վեր իբրեւ արեան յաջորդութիւն մը իր որդւոցը սրտին մէջ սնկած է այն եռանդուն և հանձարեղ երազամտութիւնը ընդ ոգւոյ արիութեան , դեռ ևս արդի ժամանակիս մէջն ալ կը ցուցնէ թէ չէ պակսած իրմէ նախնի կորովը , և սուղ ժամանակի մէջ աւագ անձինքներ ախոյեան կը հանէ՝ իր դրօշները նորանոր պսակօք փառաւորելու համար :